

НОВОСЛОБІДСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК - СУБ'ЄКТ КОЛОНІЗАЦІЇ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ (1753-1764)

XVIII століття стало періодом інтенсивного освоєння і залюднення Степової України. Колонізація відбувалася за підтримки російського уряду з залученням іноземних колоністів і їх поселенням на неосвоєних російських територіях. Така колонізація потребувала значного фінансування. Колоністам виділялися кошти, також їм надавалися певні податкові пільги. А поруч йшла, так би мовити, незапланована, народна, селянсько-козацька колонізація, яка не потребувала великих витрат з державної казни і на ділі могла принести значно більше користі.

Питаннями, пов'язаними з заселенням і освоєнням земель, що пустували, займалися як російські, так і українські історики. Були серед них і фахівці, і аматори: А. Скальковський, О. Шмідт, В. Ястребов, Є. Загоровський, Н. Полонська-Василенко, С. Шамрай, Д. Багалій, В. Кабузан, О. Посулько, В. Пірко. Ми в своїй статті звернули увагу на один з суб'єктів колонізації, а саме на Новослобідський козацький полк. Новослобідське формування зробило чимало для заселення і господарського освоєння Південної України. Свого часу історик-аматор, член Одеського товариства В. Ястребов сказав: "Видно по всьому, що Новокозачий Слободской полк считался пасынком местной администрации. Он и до сих пор остается в науке в положении пасынка, скрываюсь в тени, отбрасываемой сербскими поселениями, которые на деле имели для колонизации края меньше значения, чем Новослободское поселение" [20, с. 562-563].

Намагаючись забезпечити охорону кордонів і залюднити землі Південної України, російський уряд вирішив надати провідникові сербських колоністів І. Хорвату частину території так званих "Задніпровських місць", які вважалася незаселеними. "Задніпровські місця" - це територія у межах річки Дніпра й Південного Бугу, що в 1732 р. відійшла до Росії [17, с. 351-352]. Майбутнє поселення було названо Новою Сербією. Для новосербських колоністів було передбачено виділення значних коштів з державної казни. Наказами Сенату регламентувалося залюднювати Новосербське поселення іноземним людом слов'янського походження: сербами, македонцями, болгарами, волохами [8, с. 570-577, 581-585, 625-626].

На територіях, наданих під поселення сербів, вже не один рік проживала українська людність, яка прийшла сюди самопливом. Українці заснували чимало населених пунктів, почали господарчо освоювати ці землі. Сенат аж ніяк не брав до уваги той факт, що українського тубільного населення було значно більше, ніж прибулого іноземного. Так, на 1752 р. в "Задніпровських місцях" нараховувалося близько 4000 дворів, а це приблизно 12 тисяч осіб чоловічої статі [13, с. 664-667; 5, с. 78-79, 88], що в 3-4 рази більше, ніж було новосербських колоністів всього в перші роки існування Нової Сербії. З цих 4000 дворів 195 належало вихідцям з Польщі (переважно українцям) та Молдавії, 643 двори належали так званим "старожилам" - українським селянам і козакам, які досить давно осіли на цих територіях, і більшість - 3170 дворів належали вихідцям "из Малороссийских, Слободских полков и Запорожья", а також козакам і старшині Миргородських і Полтавських полків [13, с. 664-667]. Оскільки це українське населення оселилося тут "безуказно", то Сенат наказав виселити його з території "Задніпровських місць" в "прежние места", тобто в Малоросію. Українська людність повинна була продати своє майно прибульцям-сербам і звільнити ці території протягом півроку [8, с. 570-577, 729-731].

Але українське населення не збиралося повертатися в Малоросію, в кріпацьку неволю. До того ж, найбільш заможні з цієї людності не могли так швидко розпродати своє майно і ліквідувати господарства. І людність починає протидіяти сенатським указам і розпорядженням, вона починає тікати за межі Російської імперії в Польщу, також на

Запоріжжя і на території, які розташовувалися південніше Нової Сербії. Хоча уряд, щоб стримати втечу людності, видав накази про затримання втікачів, його заходи були марними і не могли спинити рух українського населення [1, арк. 2-3]. Щоб не допустити цих втеч населення за кордон, оскільки край був і так малозалюднений, а також почати економічне освоєння регіону, уряд приймає компромісне рішення – 18 серпня 1753 р. російський Сенат наказує відвести для українського населення 20-версну зону на південь від Нової Сербії та сформувати з них Новослобідський козацький полк за рахунок земель, які фактично належали запорізьким козакам, але залишалися практично не залюдненими. Новослобідський полк був організований за прикладом козацьких полків Слобідської України [14, с. 64–65, 125-127]. Верховне командування полку дислокувалося у фортеці Св. Єлисавети. 22 березня 1764 р. це формування було реорганізовано у Єлисаветградський пікінерний полк у складі Новоросійської губернії [17, с. 351-352].

Отже, створюючи Новослобідський полк, російський уряд переслідував кілька основних цілей:

1. Зупинити втечі українців за кордон і використати цю людиність для заселення та господарчого освоєння степового порубіжжя.
2. Створення козацького поселення забезпечило б надійну охорону південних кордонів як від можливої зовнішньої агресії (турки, татари, поляки), так і від внутрішньої – Гайдамацького руху, що набирав все більшу силу.
3. Саме територія полку і фортеця Св. Єлисавети могли бути використані як база російської армії в можливих російсько-турецьких війнах та плацдарм для подальшого насуву як на турецько-татарські території, так і на Запорізькі Вольності.

Ми дозволимо собі деякі уточнення. Новослобідський полк в широкому розумінні – це не тільки сотні-слободи і поселення, засновані новослобідськими козаками. На території полку проживали люди й інших народностей – молдавани, болгари, серби, греки, росіяни-розкольники. Звісно, не всі вони були приписані до козацького стану і тому не всі відбували козацьку службу. Багато таких людей записувалися в міщани, селилися в передмісті (форштадті) Єлисаветинської фортеці, займалися ремеслами і торгівлею [12, с. 198-199; 21, с. 674-675, 680-683]. Своєю працею вони робили значний внесок у розвиток господарства краю.

Ми вже згадували, що населення “Задніпровських місць”, яке було українським, склало основу Новослобідського формування. В 1753 р. 2836 з 3828 козацьких і селянських дворів колишніх “Задніпровських місць” вирішили не повертатися в Малоросію, а оселитися на відведеній урядом смузі землі в 20 верст. Тобто ця смуга стала початковою територією формування майбутнього Новослобідського полку, і саме українці “Задніпровських місць” стали його ядром. На початку 1754 р. населення полку жило тільки в 6 поселеннях, і його чисельність становила 1626 душ чоловічої статі. Але вже в серпні 1754 р. населення полку збільшилося до 6246 душ чоловічої статі. Переселенці заснували 14 нових поселень, збудували помешкання навколо фортеці Св. Єлисавети. На жовтень 1754 р. новослобідське населення становило вже 7482 особи чоловічої статі [5, с. 86–87, 89]. Такі розбіжності в чисельності населення – бажало в 1753 р. переселитися 2836 дворів, але на початку 1754 р., тобто приблизно через рік, чоловіче населення полку становило тільки 1626 осіб – можна пояснити тим, що українське населення не могло одразу переселитися з Нової Сербії. Цей процес відбувався поступово. До того ж в одному козацькому чи селянському дворі могло жити кілька дорослих чоловіків. Дуже пощастило мешканцям 6 слобод: Мішурин Ріг, Калужина, Кам’янка, Обоянська, Бородавка і Пупшкарівка – ці території були виведені зі складу Нової Сербії, і тому мешканцям цих слобод не треба було нікуди переселятися. На 1 серпня 1754 р. народонаселення Новослобідського полку становило 6246 осіб чоловічої статі. До жовтня 1754 р. населення Новослобідського формування за чисельністю значно випереджало найвищі високі цифри народонаселення Нової Сербії початку 60-х років XVIII ст. (7482

особи чоловічої статі в Новослобідському поселенні і 6305 – в Новій Сербії). До 1 липня 1755 р. чисельність населення полку досягла 9644 осіб чоловічої статі. У вересні 1755 року на території Новослобідського полку вже нараховувалося 26 населених пунктів [5, с. 86-87, 88-89, 91]. У 1756 р. в 29 поселеннях полку мешкало 3538 родин, в яких налічувалося 4608 душ чоловічої статі, було побудовано 3383 будинки і будувалося ще 156 [19, с. 33-34]. Збудовано 16 церков і ще 4 були в стані будівництва [16, с. 42-43]. На 1 січня 1758 р. новослобідське населення зросло до 12625 душ чоловічої статі і розміщувалося вже в 34 поселеннях. В полку було 4566 дворів, з яких 4209 вже встигли побудуватися [7, с. 60-61]. Найбільш інтенсивно населення полку зростає в 1759–1762 рр. На 1 січня 1759 р. в 35 селищах мешкало 14220 осіб чоловічої статі, а на 1 січня 1763 р. – вже 19625 осіб чоловічої статі. Деяко пізніше, в тому ж таки 1763 р. новослободжанами були засновані ще 3 нових поселення [5, с. 86-87, 88-89, 91]. І це тільки “указное население”, якому було офіційно дозволено селитися в Новослобідському полку. Була певна частка людей, яка нелегально проживала в Новослобідському полку. Підрахувати її чисельність немає можливості.

Населення Новослобідського полку розмістилося в 38 населених пунктах. Але не всі вони можуть вважатися заснованими новослобідським козацтвом. В 1752 р. за наказом російського уряду розпочато будівництво фортеці Св. Єлисавети. Хоча фортеця з її околицями розташовувалася на території полку, але вона перебувала під владою російського коменданта, який був водночас і начальником над новослободжанами. В самій фортеці новослобідські козаки не жили, а оселялися в її форштадті. В фортеці розміщувалася полкова старшина і орган управління полком – Слобідська полкова канцелярія. Отож фортеця Св. Єлисавети навряд чи може вважатися населеним пунктом, який заснували новослобідські козаки. В Єлисаветинській фортеці протягом 1753–1764 рр. дислокувалося вище російське командування на півдні України. Ця фортеця мала особливе значення в планах російського уряду, оскільки вона розташовувалася в стратегічно-важливому місці – в безпосередній близькості до польського і турецько-татарського кордонів – і на випадок війни могла перетворитися на плацдарм російської армії. Фортеця була одним з оплотів російського впливу у регіоні [17, с. 351-352]. Про важливе стратегічне значення Єлисаветинської фортеці можна судити з того факту, що комендант фортеці мав право на зносини із закордонними сусідами – польськими магнатами, татарськими ханами, турецькими урядовцями. На той час таким правом користувався київський генерал-губернатор [3, с. 125-148; 6, с. 76].

Фортеця Св. Єлисавети стала не тільки важливим військово-стратегічним пунктом. Вона сприяла заселенню краю, оскільки мала забезпечити охорону людності на випадок татарського нападу. Так, в довіднику “Весь Елисаветград” знаходимо інформацію, що фортеця стримувала “своевольных запорожцев”, які наводили жах своїми нападами і винищували новозаселений край. Наскоки кримських татар з часу будівництва Єлисаветинської фортеці також зменшилися, оскільки татари не наважувалися атакувати саму фортецю [2, с. 126]. Дійсно, за час існування Новослобідського полку і Нової Сербії не було здійснено жодного організованого татарського нападу. І лише в 1769 р. татари під керівництвом хана Крим-Гірея здійснили напад на колишні території Новослобідського полку і Нової Сербії, але штурмувати саму фортецю не наважилися [4, с. 168-171, 188]. Поступово залюднюється місцевість навколо фортеці. Так виник форштадт – поселення при фортеці, приміський округ. В форштадті оселяються греки, молдавани, серби, втікачі-росіяни і старообрядці [2, с. 125]. Будує тут свої домівки і українська людність. Пізніше з фортеці і форштадту постало місто Єлисаветград – нині Кіровоград [17, с. 351-352]. Поступово фортеця з форштадтом перетворюються і на важливий торговельний пункт. До заснування Катеринослава, Одеси, Херсона, Миколаєва фортеця Св. Єлисавети була чи не єдиним торговельним пунктом на півдні України. Так, перші офіційні згадки про ярмаркову торгівлю при фортеці Св. Єли-

завети датуються 1754 р. 29 червня 1754 р. у фортеці відбувся перший ярмарок. А в 1760-1780-х рр. при фортеці Св. Єлизавети проходило вже 4 ярмарки щороку [9, с. 233; 18, с. 289-290].

Приклали руку до залюднення краю і росіяни-старообрядці. З 1756-1757 рр. вони заснували 4 поселення: Піщаний Брід (Розсохуватка), Злинка, Клинци, Лиса Гора (Бикова). Окремо хочемо зупинитися на такій категорії населення Новослобідського полку, як російські розкольники. В 1750-х-1760-х рр. на землях колишніх "Задніпровських місць" оселилося багато розкольників, які поверталися в межі Росії з Польщі і Молдавії. Частина з них місцем проживання обрала Новослобідський полк [15, с. 212-213; 5, с. 86-87]. Багато старообрядців оселилося в форштадті фортеці Св. Єлизавети. Дехто з старообрядців намагалися селитися окремо від іншої людності, тому і засновували свої поселення. Хоча розкольники проживали на території полку, але мали свого начальника і отримали дозвіл селитися окремими слободами. Хоча їх начальник підлягав козацькій адміністрації, це підпорядкування не було дуже обтяжливим. Сенат наказував не притягати розкольників до козацької служби, а "определять", "записувать" в купці, міщани, селяни. Старовіри, які селилися в форштадті фортеці Св. Єлизавети, були підпорядковані владі коменданта фортеці і його Гарнізонній канцелярії [10, с. 724-725; 11, с. 79-80]. Вважається, що саме з появою російських старообрядців був покладений початок купецтву в краю, а самі старовіри склали 1-й купецький стан [15, с. 212; 16, с. 26-27, 30-31; 19, с. 33-34].

В роки існування полку чисельність розкольників була незначною. У нас є інформація, що з 1750 по 1767 р. старообрядників переселилося 2370 душ обох статей [3, с. 134]. За іншими даними, тільки в 1763 році на території Новослобідського і Новосербського поселень переселилося 1212 людей обох статей, а за весь 1764 р. (в березні 1764 р. було створено Новоросійську губернію, а Новослобідський полк і Нову Сербію об'єднано в Єлисаветградську провінцію) – 4990 людей обох статей [5, с. 103]. Масового характеру переселення старообрядців набуло лише в 60-х роках XVIII ст. 2 січня 1761 р. був опублікований новий указ, який подовжив строк для добровільного повернення російських втікачів до 1 вересня [5, с. 91; 10, с. 595-596].

Задовго до утворення Новослобідського полку в 1740-х рр. мешканцями "Задніпровських місць" – козаками Полтавського і Миргородського полків були засновані 7 поселень – Калужина, Кам'янка Омельницька, Буянська (Обоянська), Тройницька (Куцелів, Воронівка), Мішурин Ріг, Бородаївка, Пушкарівка. Але за часів Новослобідського полку цим поселенням був наданий новий поштовх. Чисельність населення цих слобод швидко збільшувалося за рахунок переселенців, які внаслідок створення Нової Сербії мали переселитися в Новослобідський полк [5, с. 86-87].

Протягом 1754-1758 рр. козацьким населенням полку були побудовані 26 нових поселень – Новоархангельська, Червона слобода, Плетеноташлицька, Грузька, Аджамська, Вершинокам'янка, Мурзинка, Бешка (Головківка), Овнянка, Верблюжка, Омельницька (Лихівка), Домотканська (Глинська), Виська (Великі Виски), Зелене, Вільпанка, Княжі Буєраки, Добрянка, Інгульська, Калинівка, Комісарівка, Орел (майбутнє м. Ольвіополь), Свистунівка, хутір Макогона, Жовта, Тишківка, Тернівка [5, с. 86-87]. Це – дві третини від загальної кількості поселень Новослобідського полку. В цих 26 поселеннях проживало майже 70 % (приблизно три чверті від загальної кількості населення) всього населення полку.

Новослобідська колонізація відбувалася без особливих витрат зі сторони державної казни. Незважаючи на це, заселення Новослобідського полку йшло досить інтенсивно і динамічно. Якщо на 1 лютого 1754 року в 6 поселеннях Новослобідського полку розміщувалося 1626 осіб чоловічої статі, то на 1 січня 1763 р. в 38 поселеннях жило вже 19645 осіб чоловічої статі [5, с. 86-87]. Якщо до цієї кількості додати осіб жіночої статі, неповнолітніх дітей та осіб, які проживали в полку нелегально, і тому не потрапили

до офіційного перепису населення, то цифру 19645 треба збільшити як мінімум у 2-3 рази. Тобто в січні 1763 р. на території Новослобідського полку проживало приблизно від 40 до 60 тисяч осіб обох статей. На жаль, в нас немає даних про кількість населення в полку на початку 1764 р., але ми припускаємо, що на момент його реорганізації в березні 1764 р. чисельність населення могло подолати позначку в 60 тисяч осіб. Отож Новослобідський полк зробив чималий внесок в справу колонізації Степової України. Діяльність Новослобідського козацтва заслуговує на більш ґрунтовне і серйозне дослідження в сучасній українській історіографії.

Джерела та література

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. 42. – Оп. 1. – Спр. 21.
2. “Весь Елисаветград” – Елисаветград, 1911.
3. *Загоровский Е.* Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке. Сербские военные поселения // Военно-исторический вестник. – К., 1912. – Кн. 4. – С. 125-148.
4. Записки барона Тотта о татарском набеге 1769 г. на Ново-Сербию // Киевская старина. – 1883. – Т. 7. – № 9-10. – С. 135-199.
5. *Кабузан В. М.* Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858). – М.: “Наука”, 1976. – 307 с.
6. Канцелярія Новосербського корпусу / Упорядники: В. Мільчев, О. Посулько // Джерела з історії Південної України. Т. 7. – Запоріжжя, 2005. – 442 с.
7. *Пірко В.* Заселення Степової України в XVI – XVIII століттях. – Донецьк, Український Культурологічний Центр, 1998. – 124 с.
8. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – СПб.: 1830. – Т. 13.
9. ПСЗ РИ. – СПб.: 1830. – Т. 14.
10. ПСЗ РИ. – СПб.: 1830. – Т. 15.
11. ПСЗ РИ. – СПб.: 1830. – Т. 16.
12. *Полонська-Василенко Н.* Заселення Південної України в першій пол. XVIII ст. – Мюнхен: “Дніпрова хвиля”, 1960. – Ч. 1. – 221 с.
13. Сенатский Архив. – СПб.: 1897 – Т. VIII.
14. Сенатский Архив. – СПб.: 1901 – Т. IX.
15. *Скальковский А.* Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850. – Ч. 1.
16. *Скальковский А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731- 1823. – Одесса: Городская типография, 1836. – Т. 1.
17. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем’єр, 2002. – 568 с.
18. *Шамрай С.* До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина и Лизаветчина) // Записи історично-філологічного відділу. – 1929. – Кн. XXIV. – С. 207-302.
19. *Шмидт А.* Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. – СПб.: Военная типография, 1863. – Ч. 1.
20. *Ястребов В.* Архив крепости Святой Елизаветы // ЗООИД. – 1889. – Т. 15. – С. 548-593.
21. *Ястребов В.* Греки в Елисаветграде. 1754-1777 гг. // Киевская старина. – Т. 8. – 1884. – № 4. – С. 673-684.